

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

В. М. Братасюккандидат юридичних наук,
суддя Тернопільського міськрайонного суду

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ІНДИВІДА В ЛЕГІСТСЬКІЙ ДОКТРИНІ

У статті висвітлюється проблема правосуб'єктності людини в контексті легістської доктрини. Зазначено, що трактування правосуб'єктності людини в легістській та юснатуралістичній доктринах різне. Показано на прикладі радянської епохи, що легізм, по суті, замінює правову суб'єктність особи законницько-репресивною.

Ключові слова: *правова доктрина, правовий суб'єкт, здатність мати права, дієздатність, правова відповідальність, правотворчість, захист права, монополія в праві, норма права, право як свобода, принципи права.*

Правове реформування в сучасній Україні – явище складне й багатоаспектне. Без цього реформування демократична правова Україна не відбудеться. Формування української людини як реального сучасного суб'єкта права – одне з найважливіших завдань цієї реформи.

Постановка проблеми. Декларування людини як суб'єкта права та реальне ствердження людини як повноцінного суб'єкта права – це не одне й те саме. У сучасній Україні процес формування людей, фізичних осіб як реальних повноцінних суб'єктів права розпочався, проте відбувається він досить важко та затягнувся в часі. І суспільству, і владі в цьому плані належить зробити ще чимало, оскільки це комплексне завдання, до якого дотичні й політичний, і соціально-економічний, і суто правовий, і духовно-культурний чинники. Законницький підхід до права, його форм і виявів, і особливо до людини як суб'єкта права нині ще досить живучий у нашому соціумі, і для його подолання треба працювати значно інтенсивніше всім, особливо правознавцям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми формування людини як суб'єкта права розробляються такими українськими правниками, як Д. Гудима, О. Бандура, С. Максимов, О. Петриківська, А. Кравченко, М. Патей-Братасюк та інші [1; 2; 3; 4; 5]. Проте такий аспект, як правосуб'єктність людини з позицій легістського типу право розуміння, поки що не досить досліджено, увага до нього в українських науковців досить скромна.

Мета статті – дослідити правосуб'єктність індивіда з позицій легістської доктрини.

Виклад основного матеріалу. Ст. 6 Загальної Декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. стверджує: «Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності». У наукових джерелах наводиться думка, що правосуб'єктність є збірною категорією, яка відображає визнану державою здатність суб'єкта бути носієм прав, свобод, обов'язків, відповідальності та повноважень. Вона стосується всіх галузей права [6, с. 120–121]. «Як бачимо, правосуб'єктність є можливістю та здатністю особи бути суб'єктом правовідносин з усіма правовими наслідками», – підсумовує О. Яремко [7]. На наш погляд, безпідставним є «прив'язування» правосуб'єктності до держави, визнання нею цього феномена, оскільки правосуб'єктність особи не може цілком залежати від визнання чи не визнання її державою, хоча б тому, що права людини є природними, а тому невідчужуваними. Виявляється, що трактування правосуб'єктності залежить від типу праворозуміння чи правової доктрини легістської чи юснатуралістичної природно-правової.

Для аналізу зазначеної проблеми звернемося до базових засад легізму – доктрини, що домінувала в українському соціумі в період радянського тоталітаризму й українського посттоталітаризму. Сутність легізму становить принцип тотожності права та закону, який не дозволяє розмежувати

право та закон, правовий закон і неправовий, правову норму та неправову, свавільну, правові відносини та законницькі (нормативні), правосвідомість і законсвідомість тощо.

Легісти прагнуть очистити право від ціннісних сенсів. «Позитивістська «цінність» закону (позитивного права), – наголошує В. Нерсесянц, – це його офіційна загальнообов'язковість, владна імперативність, а не його загальнозначимість на якійсь об'єктивній (невладно-наказовій) основі» [8, с. 13]. Зневажаючи загальнолюдські цінності, що становлять водночас смислові ознаки права, легісти таким способом зводять право до сили, насильства, примусу.

Право трактується як втілення наказу влади, загальнообов'язкові до виконання її приписи. Саме держава, а не людина, примусово-владна сутність, втілення та вираження владно-державного веління визнається особливою цінністю. Безвідносно до змісту державно-владного припису легістська доктрина акцентує на загальнообов'язковості його виконання.

Свобода трактується як поведінка, яка відповідає законам безвідносно до його правового чи свавільного, неправового змісту. Правова поведінка ототожнюється з нормативною, тобто відміряною законом, навіть неправовим. Сутність легізму спрямована проти свободи, тому легістська доктрина несумісна з демократичними засадами життя. У кращому разі з позицій легізму визнається мінімум свободи, дозволений владою.

У контексті легістської доктрини людина фактично зникає, будучи поглинена державою. У тім то й річ, що ця доктрина «залишає людину віч-на-віч з державою, що зумовлює заздалегідь нерівноправне її становище та збільшує її досвід соціальної поразки» [7, с. 93].

Для висвітлення досліджуваної проблеми варто звернутися до образу людини, сформованого легізмом. Ідея держави як особливої цінності зумовлює погляд на людину як на істоту неповноцінну, несамостійну, нездатну зробити власний вибір, поводитися з людьми, взаємодіяти з ними тощо. Оскільки людина – істота не досить розумна, як вважають легісти, то, відповідно, їй потрібний опікун, і державна влада найкраще підходить для цієї місії. Вона завжди краще від людини знає, що їй для щастя потрібно. Інакше кажучи, саме державі, а не людині, належить монопольне становище у праві [8; 9; 10; 11].

Зважаючи на сказане вище, можемо, відповідно, дослідити правоздатність як складову правосуб'єктності людини у праві. Це добре простежити на прикладі людини радянської

епохи, яка успішно використовувала легізм.

Марксистичні заперечували лібералізм і природні невід'ємні права людини, вважаючи, що вони «здатні сформувати лише егоїстичну людину» та стають на перешкоді справжній свободі, що можлива лише в колективі. Критику прав людини марксистичні спрямовували проти індивідуалізму та особистості, підводячи тим самим «теоретичну основу під «усуспільнення» людини, її злиття з державою. Замість індивідуалізму «запропоновано абсолютний колективізм, розчинення людини у спільноті, нівелювання її індивідуальності й навіть елементарних прагнень до благополуччя, безпеки...» [7, с. 144].

Упродовж сімдесяти років панування тоталітарного режиму держава виступала монопольно єдиним реальним суб'єктом права. Радянська людина, будучи поглиненою державою, втратила всілякі права на самобутність та автономію. Радянська влада націоналізувала приватну власність, знищивши таким способом підґрунтя для здійснення повноцінної правосуб'єктності людини. Бідні, а отже, знедолені люди, будучи позбавленими невід'ємних природних прав, швидко руйнувалися як особистості, деперсоналізувалися, будучи повністю залежними від держави, бути повноцінним суб'єктом права, безперечно, не могли.

Задомінувавши над радянською людиною, держава перетворила її у лише декларованого суб'єкта права, насправді вона стала об'єктом законницького впливу держави.

Що стосується правоздатності радянської людини, то вона полягала у володінні «наданими державою правами». Справді, ці права були системою загальнообов'язкових правил поведінки (норм закону, державно-владних приписів), які виражали волю влади та які мали бути виконані радянською людиною без порушень. За невиконання цих правил поведінки людина каралася. Усі Конституції СРСР були пронизані принципом державоцентризму. Радянські люди були позбавлені відчуття різниці між правом і законом, які для них були тотожними» [7, с. 148]. «Володіння» ж «наданими правами» було тимчасовим: доки закон працює, людина має права. Якщо ж його скасували, відмінили – вони зникають.

Надаючи радянським людям права засобом створення нормативних актів, влада суворо відмірювала той мінімум свободи, який не загрожував її існуванню. Особливістю радянського законодавства було те, що в ньому багато місця займали заборони та зобов'язання. Домінуючим

методом правового регулювання в радянські часи був імперативний владно-наказовий метод. Саме завдяки цьому методу радянська влада забезпечувала здійснення своєї тоталітарної волі.

Радянський громадянин отримав свої права «..із рук пануючого класу в інтересах суспільних із метою здійснення своїх обов'язків, що лежать на ньому як членові суспільства», – писав А. Маліцький [12, с. 49]. Отже, радянська держава дає своєму громадянину певний простір свободи для виконання обов'язків стосовно держави. «Права – як громадянські, так і публічні» – А. Маліцький розглядає як засоби для здійснення обов'язків. Він наголошує, що «... право як зобов'язання – ось корінна відмінність погляду соціалізму на суб'єктивні права особи від погляду на них буржуазних доктрин». Дозволено лише те, що дозволено законом, «оскільки носієм і джерелом права є не особистість, а держава» [12, с. 49].

Законність фактично була формою насилля влади над людиною та її правами. *Правоздатність радянських людей через це була фактично законоздатністю, а не правоздатністю.* За розуміння права як обов'язку це була репресивно-зобов'язуюча законоздатність, тобто здатність радянської людини бути об'єктом законницького впливу держави та носієм обов'язків перед державою, що поглинула суспільство.

Дієздатність як складова правосуб'єктності особи в радянську епоху полягала у здійсненні людиною «наданих державою прав», а точніше – у виконанні нормативно-владних приписів, «букви закону». Бути здатним діяти означало використовувати норми права, тобто закону, і виконувати їх «чітко та строго» – легізм послуговується й відповідною лексикою: «чітке виконання», «суворе та неухильне» виконання державно-владних приписів. Поведінка радянських людей під час здійснення «відміряної» владою в законі свободи мала бути «неухильною», стандартною. Поведінки, що виходила б за межі, встановлені владою, дозволити собі радянські люди не могли.

Легістська теорія права серед форм реалізації права особливо наголошує на таких формах, як виконання та дотримання права, тобто норм закону, позитивного права. Ці форми реалізації права, як наголошується в наукових джерелах, вимагають утримання від активних дій, використання переважно пасивно-споглядальної поведінки [13; 14]. Така поведінка дуже влаштувала тоталітарну владу, яка максимально використовувала репресивне законодавство

зادля пригнічення волі тих, кому воно було адресоване. «Надані державою» права використовували, виявляючи волю, але лише на нормативній основі, створеній державною владою без їхньої участі. Тобто це дія «не за своєю волею», це воля, пригнічена владним вибором. Ця дієздатність дуже часткова, оскільки її джерело не у власній волі, а у волі державно-владній. Дієздатність особи в легістській доктрині є насправді не правовою, а *законницько-репресивною дієздатністю.*

Деліктоздатність у легізмі постає здатністю особи нести відповідальність за порушення права, звісно, позитивного, тобто законодавства, що має державоцентристський характер. По суті, з позицій легізму не проводиться різниця між законопорушенням і правопорушенням. Порушення закону для легіста – це і є порушення права, оскільки він ототожнює, як відомо, право та закон. Теза «закон є закон», а тому виконати його належить, безумовно, була законом життя. Навіть якщо він порушує права людини, тобто є не правовим, бо з позицій цієї ж доктрини поділу законів на правові та неправові не існує. Порушення закону не завжди є правопорушенням – якщо закон змістовно не відповідає принципам права, його стандартам, порушує права людини, є несправедливим тощо, то його порушення *правопорушенням* бути не може. Це порушення треба кваліфікувати як законопорушення та не притягувати цього порушника до правової відповідальності, яка має наступати лише за підстави порушення вимог принципів права, заперечення смислів права, порушення прав людини тощо, а не букви закону.

Через нерозрізнення законопорушення та правопорушення в радянську епоху до псевдоправової відповідальності було притягнуто сотні тисяч і навіть мільйони людей. Порушення норм репресивного тоталітарного законодавства, що заперечувало природні права людини, розцінювалися як злочини, а ті, хто порушував їх, були названі злочинцями. Відомо, що в СРСР було репресовано мільйони людей за звинуваченням в антирадянській діяльності, націоналістичній пропаганді та діяльності. У легістській доктрині домінує, як ми згадували вище, образ людини некерованої, агресивної, нерозумної, нездатної зрозуміти суть соціалізму, його переваги. Карати та виховувати людину примусово-репресивними заходами для радянського легізму було цілком прийнятно.

Правова відповідальність «має бути продуктом гуманістичного, а не суто репресивного

мислення, а також *правовою* відповідальністю, а не *свавіллям* стосовно людини»[15, с.75].

З позицій *легістсько-нормативістського праворозуміння* юридичну відповідальність трактують як застосування до правопорушника заходів примусово-карального впливу з метою понесення ним низки втрат матеріального, організаційного та особистого характеру. Отже, як бачимо, тут не акцентується на відповідності застосування до правопорушника заходів примусово-карального впливу принципу правової рівності. Таким способом *нормативізм відкриває шлях до свавілля та вибіркової покарання*. Не випадково легізм став панівною доктриною радянської епохи.

Легістська доктрина добре обслуговувала й інші репресивні режими: чи то фашистський гітлерівський, чи то південно-африканський апартеїд. Навіть у США уже в середині ХХ ст. застосовували Закон «Про забезпечення расової ізоляції», відповідно до якого чорношкірого американця за порушення його вимог можна було карати на смерть різними способами. Радянське утилітарно-раціоцентричне мислення спроможне було породити лише <...> карально-репресивний інститут покарання.

Правосуб'єктність людини-особистості як складову містить здатність цієї людини до правової творчості. Право існує в різних формах, серед суб'єктів його творення – людина як його автор формувалася досить довго. Законницька доктрина, будучи державоцентристською, заперечує людину як суб'єкта творення права. Наприклад, жодна Конституція СРСР не закріпила права радянської людини на правотворчість. Та й не могла цього права закріпити, оскільки монопольне місце в радянській псевдоправовій системі посідала державна влада. Хоча принцип народовладдя конституційно в СРСР було закріплено, проте бути творцем права цьому народові було зась. Позитивне право монопольно творив законодавець. Права ініціювати, обговорювати, аналізувати, критикувати, доповнювати реально тощо радянські громадяни не мали. Радянське законодавство фактично знищило таку форму права, як правовий звичай, тому люди були, по суті, позбавлені можливості творити цю форму права та використовувати її як регулятор правовідносин. Те саме стосується й договірного права – договір був принижений і знецінений в умовах відсутності товарно-грошових відносин.

Такою є природа тоталітарної влади – вона фактично знищує приватне життя людини, не визнаючи, а тому нехтуючи її невідчужувані

права, що належать до загальнолюдських прав [16, с. 16]. Визнання приватного життя людини, її права на приватність, визнання її природних прав, права бути «законодавцем самому собі» (І. Кант) руйнувало б тоталітаризм зсередини, формуючи людину – приватного власника як особистість, що прагнула б права, творила б його у всіх можливих формах, стверджувала б правове життя.

Монополізм держави у праві фактично заперечує право людини на захист права. Легізм, знищуючи людину як особистість, таким способом зумовлює її нездатність до захисту себе та своїх прав. Легістська теорія права знає одного суб'єкта захисту права – державу. Та й захист права з позицій цієї доктрини – це захист «букви закону», норм закону, що втілюють волю влади. Захисту невідчужуваних природних прав людини легізм не знає, оскільки він їх не визнає. Відомо, що в умовах недемократичної влади та законницького трактування права «національні компетентні органи» можуть здійснювати таку «юрисдикційну діяльність», яка лише за формою буде нагадувати правозахисну, а за суттю буде псевдоправозахисною, *законозахисною, нормативнозахисною*.

Захист права – це не лише державна проблема, як це трактується в руслі законницької доктрини. Право людини на захист – це можливість і *реальна здатність людини здійснювати своє вільне волевиявлення, спрямоване на збереження непорушності її прав*, на засадах принципу правової рівності внаслідок використання суб'єктами правозахисної діяльності комплексу гарантованих громадянським суспільством, державою та міжнародним співтовариством правових засобів і заходів. Право на захист є загальноновизнаним принципом міжнародного права, обов'язковою умовою для забезпечення права на справедливий судовий розгляд [17].

Отже, захист права – це не сукупність норм, а реальна здатність людини відстоювати непорушність своїх невідчужуваних прав і свобод. А така здатність властива далеко не кожному. Проте якщо людина сформувалася як автономна особистість, вона готова до правозахисної діяльності. Тобто передумовою правозахисної діяльності є такі атрибути особистісного «я», як розвинене почуття людської гідності, висока самооцінка, здатність до вільного волевиявлення, потреба в самовизначенні, потреба у праві, розуміння його ваги та значимості для самоствердження тощо. Деперсоналізованій радянській людині ці атрибути не були властиві.

Висновки і пропозиції. На підставі сказаного вище, можна підсумувати, що в контексті легістського типу праворозуміння правосуб'єктність фізичної особи постає як *репресивно-каральна законосуб'єктність* чи *нормосуб'єктність*, що, включаючи такі складові, як законо- чи норма здатність, репресивно-зобов'язальна дієздатність, каральна деліктоздатність, перетворювала людину таким способом в *об'єкта законницького впливу держави*, що є монополістом у праві. Знищуючи людину як суб'єкта права, легізм, відповідно, знищував і право як форму буття загальнолюдських цінностей.

Список використаної літератури:

1. Грищук О.В. Людська гідність в праві: філософський аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 – «філософія права». Харків, 2008. 38 с.
2. Петриківська О.С. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.02 – «діалектика та методологія». Одеса, 2007. 18 с.
3. Максимов С.И. «Образ человека» и «образ права»: к конституированию предмета правовой антропологии. Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Х., 2000. № 474. С. 44–48.
4. Патеї-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права. К., 2010. 395 с.
5. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Х.: Право, 2002. 328 с.
6. Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие / Рук. авт. кол. Н. Панов. Х.: Основа, 1997. 180 с.
7. Яремко О.М. Контамінація раціонального та гуманістичного в інституті покарання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 – «філософія права». К., 2009. 229 с.
8. Нерсисянц В.С. Юриспруденція. М.: НОРМА – Инфра, 1998. 288 с.
9. Братасюк В.М. Юридичний позитивізм – необхідність переосмислення в умовах сучасності. Підприємництво, господарство і право. 2004. № 12. С. 65–68.
10. Братасюк М.Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку. Проблеми філософії права. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 54–59.
11. Петрова Л.В. Нариси з філософії права: навч. посібник / За ред. проф. В.О. Чефранова. Харків, 1995. 260 с.
12. Малицкий А.Л. Советская конституция. 2-е изд. Харьков, 1925. С. 5–43.
13. Осауленко О.І. Теорія держави і права. К., 2008. 386 с.
14. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. О.Ф. Скакун. Харків: Консум, 2001. 656 с.
15. Братасюк В.М. Антропологічні та соціокультурні засади правової відповідальності: монографія. Відповідальність у праві: Філософія. Історія. Теорія. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Безклубого. Київ. «Грамота». 2014. 448 с. С. 75.
16. Як змусити стандарти працювати. Практичний посібник з ефективного застосування міжнародних тюремних правил. «Донецький Меморіал». Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. 212 с.
17. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2002. № 2; Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. К.: ВІПОЛ, 2004. 960 с.

Братасюк В. Н. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині

В статті освітається проблема правової суб'єктності человека в контексте легістської доктрини. Отмечено, что понимание правовой субъектности человека в легістской и юснатуралистической доктринах существенно отличается. Показано на примере советской эпохи, что легізм, по существу, заменил правовую субъектность индивида законнически-репресивной (нормативной).

Ключевые слова: *правовая доктрина, правовой субъект, способность иметь права, дееспособность, правовая ответственность, правотворчество, защита права, монополия в праве, норма права, право как свобода, принципы права.*

Bratasiuk V. M. Law of the individual in the legislative doctrine

The article covers the problem of man as a subject of law in the context of the legist doctrine. It is noted that the interpretation of human personality in the legal and legalist doctrines is different. It is shown on the example of the Soviet era that legism, in essence, has replaced the legal personality of a person legal and repressive.

Key words: *legal doctrine, legal subject, ability to have rights, capacity, legal responsibility, law-making, protection of law, monopoly in law, rule of law, law as freedom, principles of law.*